

UDK 821.162.3"19"
Prethodno priopćenje

Valentina Majdenić (Hrvatska)
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku
Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti

Andrea Vučetić (Hrvatska)
Ekonomska škola, Požega

ČEŠKI HUMOR KAO SVEVREMENSKA ANTIIDEOLOŠKA PROPAGANDA

Sažetak

Svjetski su ratovi ostavili neizbrisiv trag ne samo za svog trajanja nego i kasnije. Jedan od načina prilagodbe čestim smjenama političkih režima karakterističnih za češku kulturu i književnost upravo je humor u književnosti. U središtu su ovoga rada tri romana, proizašla iz pera poznatih čeških prozaika: *Doživljaji dobrog vojnika Švejka u svjetskom ratu* Jaroslava Haška, *Dvorio sam engleskoga kralja* Bohumila Hrabala i *Šala* Milana Kundere. Koristeći humor kao dominantan književni diskurs, pisci formiraju lik marginaliziranih (anti)junaka koji, usprkos egzistenciji u različitim povijesnim vremenima, ratuju protiv rata. Nijansiranim će postupcima ironije, crnog humora, sarkazma i groteske razoružati rat i okove (poslije)ratnih ideologija – austrijskog imperijalizma, nacizma i socijalizma, svodeći ih pod apsurd. Svezremenost pacifizma koji zagovaraju ova će djela učiniti jednako privlačnima i današnjem krugu čitatelja.

Ključne riječi: češka književnost, ideologija, humor, antijunak, Hašek, Hrabal, Kundera.

Uvod

Stranice su povijesti dvadesetog stoljeća ispisane krvavim tragovima svjetskih ratova koji su višestruko prekrjali političku kartu Europe. Povijesno-politička zbivanja unutar samo jedne države imala su domino-efekt na sve ostale, stoga ne treba čuditi kako ni Česi nisu bili pošteđeni posljedica sukoba svjetskih razmjera. Usprkos cenzuri koja je gotovo stalno bila nametnuta češkom narodu, neki su se književnici usudili pisati o zabranjenim temama, bez obzira na neprilike u koje su mogli doći.

U središtu su ovoga rada tri romana čeških književnika: *Doživljaji dobrog vojnika Švejka u svjetskom ratu* Jaroslava Haška, *Dvorio sam engleskoga kralja* Bohumila Hrabala i *Šala* Milana Kundere. S obzirom da je riječ o romanima koji predstavljaju reakciju na nepovoljne prilike koje su već viđene u svijetu i imajući na umu češku sklonost toplom ljudskom humoru, nameće se hipoteza kako se spomenuti češki prozaici protiv ideologija bore upravo humorom. Cilj je ovoga rada provjeriti navedenu hipotezu detaljnom analizom romana te utvrditi u kojoj se mjeri glavni likovi priklanjaju ili suprotstavljaju određenoj ideologiji.

Važno je spomenuti da hrvatska znanstvena bibliografija ne poznaje niti jedan rad koji dovodi u isti kontekst sva tri romana i interdisciplinarno ih tumači kao antiideološku propagandu. Ali poznaje ih, recimo, češka bibliografija. U Hrvatskoj postoje doktorske disertacije koje u nekom drugom kontekstu tumače pojedine romane. Riječ je o *Poetičkom međuprostoru Pétera Esterházyja između kasnog modernizma i postmodernizma* (2010) Tine Varge Oswald, potom o disertaciji Jasne Poljak Rehlicki pod nazivom *Od mita do ironije: lik ratnika u književnosti europskog kulturnog kruga od antike do danas* (2013) te u onoj Filipa Hameršaka *Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat* (2013). Prouče li se članci koji se dijelom temelje na romanima analiziranim za potrebe ovoga rada, svakako valja ponovno navesti već spomenute autore disertacija¹. Dok se naslovljena literatura povremeno bavi Haškovim svjetski poznatim Švejkom i tek usputno spominje Kunderinu *Šalu*, u korpusu hrvatske znanstvene bibliografije teško je pronaći radove koji tematiziraju Hrabalov roman, no o njemu ipak progovara Dragan Gligora u radu *Kako je nevjerojatno postalo stvarnost: užitek i znanje u Hrabalovu romanu Dvorio sam engleskoga kralja*. S obzirom na malobrojnu literaturu u Hrvatskoj, ovaj rad predstavlja novost jer nastoji usustaviti i upotpuniti dosadašnje spoznaje.

Metode

Temeljna problematika rada zahtijeva interdisciplinarni pristup i korištenje raznovrsnih metoda. Kako bi se provjerilo početnu hipotezu da se češki književnici protiv ideologija bore humorom, potrebno je usustaviti spoznaje ne samo iz teorije književnosti nego i iz povijesti. Kombinacijom induktivno-deduktivne metode i metode deskripcije, pripovjedne svjetove romana valja smjestiti u povijesno-politički kontekst dvadesetog stoljeća, a potom konkretizirati položaj češkog naroda unutar različitih državotvornih oblika. Kako bi se utvrdilo u kojoj se mjeri glavni likovi priklanjaju ili suprotstavljaju različitim ideologijama, potrebno ih je komparativnom analizom dovesti u suodnos te kritičkom interpretacijom citata iz djela evidentirati njihove sličnosti i razlike. Ta je analiza nužno povezana s problemskim pristupom jer će aktualizirati niz pitanja. U konačnici će uslijediti sinteza spoznaja te preporuke za buduća istraživanja.

Rezultati

Kako bi se provjerila početna hipoteza je li glavno antiideološko oružje čeških književnika upravo humor, bilo je potrebno ostvariti nekoliko zadataka: (1) smjestiti spomenute romane u konkretan vremensko-prostorni kontekst; (2) evidentirati odnos likova (i posredno autora) spram aktualnih režima; (3) utvrditi sposobnost prilagodbe likova novonastalim političkim okolnostima kao i njihovu unutarnju motivaciju; (4) sintetizirati utjecaj režima na društveni status likova.

Pri analizi navedenih zadataka, simultano se promatralo javlja li se humor u kojem od svojih oblika. S obzirom da ne postoji literatura koja izričito navodi sve poznate stupnjeve humora, vrlo korisnima pokazale su se *Teorija književnosti* Milivoja Solara i *Rječnik stranih pojmova*. U poglavlju o dramskim književnim vrstama, Solar (1981) navodi pojmove *humor*, *satira* i *groteska*, ali ističe da se ne odnose isključivo na dramu. Riječ je o općim estetskim pojmovima koji su primjenjivi u bilo kojoj vrsti umjetnosti pa tako i u književnosti. *Rječnik*

¹ F. Hameršak napisao je rad *Od romana do izvedbe – prilog proučavanju Švejkove teatarske anabaze* (2008), a J. Poljak Rehlicki i T. Varga Oswald zajedno su napisale *Odnos književnosti i mita u Haškovom romanu Doživljaji dobrog vojaka Švejka za svjetskog rata* (2013).

stranih pojmova (Anić, Goldstein, 2004) nudi objašnjenja ne samo za tri spomenuta pojma nego i *ironiju* te *sarkazam*.

Analizirajući i upotpunjavajući spoznaje objašnjenjima iz literature, za potrebe ovoga rada moglo bi se prepoznati nekoliko oblika humora (iako ih zasigurno ima više, *op. a.*). *Humor* bi označavao „sposobnost da se uoči smiješna strana događaja i situacija“ (Anić, Goldstein, 2004: 572), odnosno najobičniji smijeh. Daljnji bi stupanj predstavljala *ironija* koja bi bila najbližnja ismijavanju (Anić, Goldstein, 2004), s obzirom da se misli obrnuto od onoga što se kaže (Solar, 1981). *Sarkazam* je oblik ironije, ali zajedljiv i pomalo okrutan (Anić, Goldstein, 2004), a *groteska* funkcionira na granici između gorko ozbiljnog i smiješnog, budući da teži prikazu izobličeno, neprirodnog, nakaznog i karikiranog. (Solar, 1981)

Prvi je zadatak bio konkretizirati vremensko-prostorni kontekst pripovjednog svijeta romana. Pritom su se romani interpretirali ne s obzirom na godinu izdanja, već prema kronološkom javljanju pojedinog režima u djelu, iako režimi nisu strogo omeđeni godinama. U tom smislu, bitno je uočiti da *Doživljaji dobrog vojnika Švejka u svjetskom ratu*, raspoređeni u nepune četiri knjige, problematiziraju vrijeme od 28. lipnja 1914., kada je u Sarajevu izvršen atentat na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda. S obzirom da je Švejkov tvorac umro 1923. godine pa nije osobno dovršio četvrti dio², teško je reći do koje bi godine tekla radnja. Fabularna se okosnica gradi na pripremama i borbama tijekom Prvog svjetskog rata³, stoga ni prostor nije pravocrtno omeđen, već se prilagođava povijesnim crtama bojišnica. U to je vrijeme češki narod bio dio Austro-Ugarske Monarhije⁴, stoga je Švejk suvremenik austrijskog imperijalizma. Za razliku od tog romana, u Hrabalovom se romanu način razmišljanja glavnog lika Jana Dítěa formira uoči⁵, tijekom⁶ i nakon nacizma te kroz socijalizam⁷. Fabularna se okosnica ostvaruje na češkom području. Potonjem će režimu

² S obzirom da je četvrti dio knjige ostao nedovršen, prevoditelj je ovog izdanja iz 1996. godine naznačio da je spomenuto djelo nastavio novinar Karel Vaněk, ali su novija češka kritička izdanja uglavnom tiskana bez tog dijela. (Hašek, 1996)

³ Veliki je rat korjenito relativizirao duhovne i kulturne vrijednosti svih naroda. Naime, do početka dvadesetog stoljeća svijet je funkcionirao prema *njutnovskim spoznajama*, no Einsteinova će teorija relativnosti uzdrmati stabilnost i posve krivo relativizirati sve ljudske vrijednosti i apsolutne pojmove: dobro i zlo i sl. (Johnson, 2007)

⁴ Usprkos činjenici da je češki narod bio samo jedan od dijelova Austro-Ugarske Monarhije još od kasnog srednjeg vijeka, literatura ističe kako su za vrijeme vladavine cara Franje Josipa I. Česi proživljavali svoje *zlatno doba*. Postavljeni su temelji tehničkog i gospodarskog razvoja, a od ranije bogata kultura dobivala je dodatnu vrijednost. Iako Česi nisu imali vlastitu državnu tvorevinu, njihova su se prava donekle čuvala zahvaljujući Austro-ugarskoj nagodbi. Međutim, problemi su proizlazili iz suživota s ostalim narodima koji su smatrali da im Česi ugrožavaju prava. Prije svega, riječ je o Nijemcima koji su godinama živjeli na češkom području, ali i o Mađarima koji su smatrali da imaju veća prava od Čeha. Jasno je da su vladareva želja za ugađanjem i podjelom prava svojim podčinjenim narodima, ali istovremeno i interes austrijske države, neizbježno morale dovesti do sve zategnutijih odnosa. Njihovi će odnosi pogotovo biti napeti uoči Prvog svjetskog rata. (Povijest Češke, 2014)

⁵ Veliku je prijetnju predstavljala Njemačka koja se rapidno oporavljala od gubitaka iz Velikog rata, a to se posebno očitivalo u vrijeme Adolfa Hitlera i sve agresivnije njemačke politike. Nakon niza akcija koje je poduzeo u odnosu prema drugim europskim državama, Hitler se okomio i na Čehoslovačku jer mu je stajala na putu u tajnoj želji za osvajanjem životnog prostora na istoku. Godine 1938. javno je obznanio kako problem 10 milijuna sudetskih Nijemaca, trajno nastanjenih na čehoslovačkom prostoru, može biti riješen samo ako se pripoji njegovom Reichu. Obrambena sposobnost Čehoslovačke svakodnevno se umanjivala, čemu je doprinio i stav veselila koje su sve više popuštale neumoljivim zahtjevima Njemačke. U konačnici je Čehoslovačka morala prepustiti svoje pogranično područje. (Povijest Češke, 2014)

⁶ Razdoblje 1939. – 1945. označilo je jedno od najdramatičnijih u novijoj povijesti na svjetskoj pozornici. „Svijet je pogodio ratni vjeh dotad neviđenih razmjera i u kratko je vrijeme nekoliko puta promijenio političku kartu i odnos snaga među vesilama.“ (Povijest Češke, 2014: 563)

⁷ U poratnom je razdoblju na vlast došla ekstremna lijeva, pri čemu je bilo zabranjeno postojanje bilo kakvih desno orijentiranih političkih stranaka. Cilj je novonastalog političkog režima trebalo biti narodno jedinstvo i poboljšani međuljudski odnosi, no njihovim je dolaskom na vlast dio naroda opet osjetio što znači biti politički

svjedočiti i Kunderin glavni lik Ludvík, kao i vremenu nakon sloma socijalizma, također unutar granica koje je nastanjivao češki narod.

Neosporna je činjenica da navedeni režimi nisu mogli koegzistirati s likovima bez uspostavljanja nekog suodnosa. Postavlja se pitanje kakav je bio taj suodnos i može li se posredno iščitati iz romanesknog rukopisa Haška, Hrabala i Kundere? Kako bi se odgovorilo na ovo pitanje, potrebno je uzeti u obzir karakterizaciju likova jer zbivanja u romanima nisu uvjetovana samo političkim čimbenikom na koji nisu mogli utjecati, nego ovise i o načinu na koji se netko (ne) uspijeva prilagoditi svom vremenu. To znači da će se u nastojanju pronalaženja odgovora na odnos likova i režima, simultano odgovoriti jesu li se likovi uspjeli prilagoditi i kako je to na njih utjecalo.

Uspoređujući Švejka, Dítěa i Ludvíka, Švejk uvjerljivo zaslužuje titulu najlukavijeg, bez obzira što ga njegova okolina smatra primitivnom osobom s nižim kvocijentom inteligencije. Fizičkom karakterizacijom svojega lika Hašek je ostvario dobronamjerni humor i dobio naklonost recipijenata. Naizgled nespretan i priglup muškarac je ne samo u ilustracijskoj nego i u filmskoj interpretaciji dobio prepoznatljive crte lica. Ovaj dobroćudni preprodavač tobože čistokrvnih pasa svojom će se naivnošću zateći u vrtlogu Prvog svjetskog rata. Njegov su topli optimizam i odanost u želji da pogine za cara i domovinu u potpunoj suprotnosti s hladnim činovničkim aparatom Monarhije koji ju je odavno lišio humanosti. Upravo se na tom kontrastnom odnosu realizira temeljni lajtmotiv ove parodije na pobješnjeli rat. Primjerice, nakon zaprimanja poziva na liječnički pregled radi regrutacije, Švejk će, usprkos reumi od koje boluje, zabraniti gospođi Müller pozvati liječnika: *Nikam nejdete, ja sam, osim tih nogu, skroz zdravo meso za topove, a sad kad je to z Austrijom gadno, svaki bogalj mora biti na svom mestu.* (Hašek, 1996: 78)

Hašek je ovim romanom pokazao da je majstor groteske. Jedan od najupečatljivijih primjera upravo je onaj kad će Švejk zamoliti gospođu Müller da od jednog znanca posudi invalidska kolica i vojničku kapu te ga osobno odveze na liječnički pregled. Svojim nevinim izrazom lica pridobit će gomilu ljudi, a postat će senzacija i u članku *Pražkih službenih novina*, pod nazivom: DOMOLJUBLJE INVALIDA (1):

(1)

Jučer prije podne, prolaznici na glavnim praškim avenijama bili su svjedocima scene koja krasno govori o tom, da u ovom velikom i značajnom vremenu sinovi našega naroda mogu dati najsvetiji primjer vjernosti i odanosti prijestolju našeg ostarjelog monarha. Čini se, kao da su se vratila doba starih Grka i Rimljana, kada je Mucius Scaevola naložio da ga odvedu u boj ne osvrćući se na svoju spaljenu ruku. Najsvetija osjećanja i brigu krasno je jučer demonstrirao bogalj na štakama, kojeg je u invalidskim kolicima vozila starica majka. Taj sin češkog naroda dragovoljno, ne mareći za svoj hendikep, naredio je da ga odvedu u rat, kako bi položio svoj život i imovinu za svoga cara. A to što je njegovo klicanje: „Na Beograd!“ imalo tako živ odaziv na praškim ulicama, svjedoči samo o tom da Pražani pružaju zorni primjer ljubavi spram domovine i vladajućeg doma. (Hašek, 1996: 81 – 82)

Kako bi se bolje razumio kontrast Švejkove dobroćudnosti i zlonamjernost austrijske činovničke mašinerije, važno je uočiti epitete kojima Hašek gradi austrijski imperij: *policijska država* u kojoj ne postoji povjerenje pa špijuni uhode ljude (2); *hladna administracija* čiji je cilj zadovoljiti formu, bez kritičkog propitkivanja uzroka i posljedica (3); *vojna disciplina*

nepodoban i progonjen. U tom su smislu najviše nastradali Nijemci koji su preuzeli teret krivnje svojih poraženih sunarodnjaka u Drugom svjetskom ratu. (Povijest Češke, 2014)

koja od običnih podanika nastoji učiniti moćni smrtonosni stroj (4); *napuhana ratna propaganda* koja, između ostaloga, i slatkišima želi privući ljude u rat (5); *bespogovorna odanost državi*, bez obzira što je ljudima nametnuta obaveza boriti se za opstanje tuđe države (6).

(2)

U svakoj vojnoj jedinici Austrija je imala svoje doušnike, koji su denuncirali svoje prijatelje s kojima su spavali na istim vojničkim krevetima i s kojima su na maršu dijelili kruh. (Hašek, 1996: 106)

(3)

Ovdje je uglavnom nestajala sva logika, a pobjeđivao je paragraf, gušio paragraf, ludovao paragraf, smijao se paragraf, prijetio paragraf, paragraf je ubijao, paragraf nije opraštao. Bili su to žongleri zakona, žreci slova u zakonima, žderači optuženih, tigrovi austrijske džungle koji su svoj skok na optuženog odmjeravali prema broju paragrafa. (Hašek, 1996: 42)

(4)

Naš obrljant Makovec uvek nam je govoril: „Discipline, glupi klipani, mora bit, inače bi se ko majmuni penjali po drveću, ali vojska će od vas napraviti ljude, budale blesave.“ (Hašek, 1996: 25)

(5)

Švejka je u vojnoj bolnici garnizonskog zatvora posjetila barunica von Botzenheim, kako bi ga počastila zbog njegove odanosti monarhiji. *Tucet pečenih pilića umotanih u ružičasti svileni papir i zavezanih crnožutom⁸ svilenom trakom, dvije boce nekakvog ratnog likera s naljepnicom „Gott strafe England“ (Neka Bog kazni Englesku). Na drugoj je strani bila naljepnica s Franjom Josipom i Vilimom kako se drže za ruke kao da će upravo početi igru: „U šumici zeko sjedi, spi, jadan zeko što bi ti, da ne možeš skočiti.“ Onda je izvukla iz košare tri boce vina za rekonvalescence i dvije kutije cigareta. Sve je to elegantno poslagala na prazan krevet pored Švejka i dodala još lijepo uvezanu knjigu „Dogadaji iz života našeg monarha“, koju je napisao sadašnji zaslužni urednik službenih novina „Čehoslovačke republike“, a koji je u starom Franji vidio sebe sama. Onda su se na krevetu našli i paketići čokolade s istim natpisom „Gott strafe England“, opet s portretima austrijskog i njemačkog cara. No na čokoladi se više nisu držali za ruke, već su odvojeni okrenuli jedan drugome leđa. Vrlo je lijepa bila i dvoredna četkica za zube s natpisom „Viribus unitis“ (Ujedinjenim snagama) kako bi se svatko tko pere zube mogao prisjetiti Austrije. Elegantan i vrlo koristan dar za bojišnicu i rovove bio je i pribor za njegu noktiju. Na kutiji je bila sličica koja je prikazivala rasprsnute šrapnele i čovjeka s kacigom kako juri s isukanim bajunetama, a pod tim: Für Gott, Kaiser und Vaterland (Za Boga, cara i domovinu).* (Hašek, 1996: 96 – 97)

(6)

Švejk se dosjetio primjera junaštva i odanosti dr. Josefa Vojne. *Taj je bil u Galiciji sa 7. pukovnijom poljskih lovaca, a kad je već došlo do bajoneta, dobil je metak u glavu i dok su ga nosili na previjalište razderal se na te koji su ga nosili,*

⁸ „Garnizoni carskih i kraljevskih trupa i žuta zastava s crnim orlom koja se vila diljem ruralne Češke, Galicije, Mađarske i Hrvatske bili su dramatičan primjer carske prisutnosti i najravnodušnijim narodima. (Johnston, 1993)

da se zbog takve sitnice ne bu dal premotavati. I odmah je htel z novom četom u napad, al mu je granata odsekla gležanj. Opet su ga hteli odnesti, al on je odšepal u borbu sa štapom i sa štapom se branil od neprijatelja, al je doletela nova granata i otkinula mu ruku. On si je premestil taj štap u drugu ruku i razderal se da im tu ne bu oprostil i bogzna kak bi to z njim ispalo da ga šrapnel ni definitivno ubil. Da ga nisu dokraja dotukli, možda bi i on dobil srebrnu medalju za hrabrost. A kad mu je granata otkinula glavu i dok se ta glava koturala po zemlji, još uvek je vikala „Neka dužnost spram domovine bude nenadmašna pa makar te zbog toga i smrt strašna snašla.“ (Hašek, 1996: 25 – 26)

Usprkos jasno opisanoj surovosti i nemilosrdnosti austrijskog imperijalizma, Švejk će od početka do kraja romana na istovremeno humorističan, ironičan, sarkastičan i groteskan način isticati svoju lojalnost Monarhiji. Činovnici državnih institucija (sudnice, zatvora, vojničkog garnizona, ludnice i sl.) pred njega su postavljali niz izazova ne bi li ga pokolebali u nacionalnom oduševljenju i djetinjoj sreći jer može poginuti za cara. Jedan je od primjera apsurdna situacija pred liječničkom komisijom koja ga je unaprijed odlučila proglasiti ludim, ali mu *pro forme* postavljaju pitanja (7).

(7)
Apsurdna pitanja koja su mu postavili glasila su: Je li radij teži od olova? Vjerujete li u kraj svijeta? Jeste li u stanju izračunati promjer Zemljine kugle? Na zadnje pitanje Švejk odgovara protupitanjem. To, prosim, ne bi mogel – odgovorio je Švejk – al bi vam, gospodo, isto tako postavil jednu zagonetku: - Ima jedna trokatnica, u toj kući na svakom katu je osam prozora. Na krovu su dva prozorčeka i dva dimnjaka. Na svakom katu su dva stanara. A sad mi recite, gospodo, koje godine je umrla domaru njegova baka? (...) Nakon što je Švejk otišao, komisija se složila da je Švejk notorna budala i idiot po svim zakonima prirode koje su otkrili psihijatrijski znanstvenici. (Hašek, 1996: 48)

Ovaj je primjer jasan dokaz Švejkove genijalnosti i pobjede nad apsurdnošću sustava u kojem se zatekao. Mora se primijetiti da dijelovi Hašekova romana neodoljivo podsjećaju na apsurdnost Kafkinog *Procesa*, ali za razliku od Josefa K. koji se nije uspijevaio oduprijeti klopci u kojoj se zatekao, Švejk svojim humorom uspijeva razbiti i apsurd, prilagođavajući mu se svojom tobožnjom lojalnošću, toplinom i vjerom u ljude koje je sustav pretvorio u brojeve i koji su postali zamjenjivo ljudsko meso na bojištima za tuđe ideale. Osim toga, Švejk u svakoj situaciji uspijeva zadovoljiti vlastite interese.

Hrabal je možda najdetaljniji pri fizičkom karakteriziranju svog lika jer njegov humor proizlazi prvenstveno na temelju izgleda glavnog lika. Nesretan zbog niskog rasta, bljedolike puti i tjelesne nerazvijenosti, Jana Dítěa kroz život će voditi kompleks manje vrijednosti. Iako ga recipijent na početku upoznaje kao besperspektivnog konobara koji, vodeći unutrašnji monolog (na kome je i satkan cijeli roman), pokazuje očite znakove mentalne manjkavosti⁹, već će u prvom poglavlju moći zaključiti da je i pikolo, baš kao i Švejk, vrlo snalažljiv u svim prilikama. To dokazuje humorističan način na koji je putnicima na željezničkom kolodvoru prodavao hrenovke (8):

(8)

⁹ Na taj se način omogućuje poniranje u mentalni prostor lika i jasniji doživljaj onoga što uistinu misli, koliko se god to ostvarivalo na kaotičan način. (Peleš, 1999)

Koliko sam samo puta dnevno prodao hrenovku s pecivom za krunu i osamdeset, ali putnik je imao samo dvadeset kruna u komadu, nekada i cijelih pedeset, a ja nikada nisam imao sitno – pa i kada sam imao – tako bih prodavao i dalje, sve dok putnik ne bi konačno uskočio u vlak, zatim se probijao prema prozoru i pružao ruku, a ja bih mu najprije u dlan stavio vruće hrenovke, a onda bih u džepu zveckao sitnišem, no putnik bi već vikao neka si ostavim sitniš, glavno je da vratim krupno, a ja bih te novčanice polako tražio u džepu, otpravnik bi već zazviždao, a ja polako vadio novčanice iz džepa, vlak je već kretao, ja bih trčao pored njega, a kada bi ubrzao, podigao bih ruku pa su novčanice bezmalo doticale prste ispruženog putnika, pokoji bi visio toliko da su ga u kupeu morali držati za noge, jedan je čak zapeo glavom za banderu, drugi opet za stup, no tada bi se prsti počeli naglo udaljavati, a ja bih ispružene ruke u kojoj su bile novčanice zadihan stao i to je bilo moje; malo koji bi se putnik vratio po pare pa sam tako počinjao imati svoj novac, mjesečno bi to bilo već nekoliko stotina, na kraju sam imao i tisućicu. (Hašek, 1996: 5 – 6)

Svoj kompleks manje vrijednosti liječit će lukavom štednjom jer mu je životni prioritet postati milijunaš i kupiti hotel, odnosno kupiti poštovanje drugih za koje je *neprimjetan*. S obzirom da se u njegovom životu tobože sve događalo slučajno, na takav će se način susresti i s nacizmom. Slučajno će početi učiti njemački jezik i posjećivati kino i njemačkim kino-projekcije upravo uoči izbijanja Drugog svjetskog rata, a kada spasi jednu njemačku učiteljicu, nakratko će postati *jedan od njih*. Svoj će identitet graditi uspoređujući se s plavokosim arijevcima i visokopozicioniranim njemačkim državnim dužnosnicima jer je to bilo prvi put da je mislio da ga se poštuje.

(9)

...a ja sam se tako dobro osjećao jer mogu sudjelovati u ovome slavlju, jer sam među generalima i pukovnicima, jer sam među ljudima s isto tako modrim očima i isto tako plavom kosom kao što je ja imam, koji, doduše, ne zna pošteno njemački, ali koji se kao Nijemac osjeća... (Hrabal, 2002: 97)

Iako se naizgled dobro osjeća među nacistima, čudeći se zašto ga izbjegavaju njegovi češki sunarodnjaci, evidentna je Hrabalova ironičnost prema tom totalitarnom režimu koja kulminira grotesknim scenama u kojoj liječnici provjeravaju je li njegova sperma dovoljno arijevska kako bi mogao „oploditi“ svoju suprugu i s njom začeti „novog čovjeka“. U prilog Hrabalovom karikiranju zasigurno idu i mjere koje je njegova Líza poduzela kako bi njihovo dijete od rođenja imalo usađen arijevski mentalitet (10).

(10)

I tako, kada smo se vratili sa svadbenog puta u onaj gradić pored Děčína, onaj u kojem sam bio natkonobar, Líza je izrazila želju da imamo dijete. Ali sve to nije bilo za mene, ja sam, poput svakog pravog Slavena, podlijegao mijenama raspoloženja, bio sam sposoban sve raditi pod dojmom trenutka, ali kada mi je rekla da se pripremim, osjećao sam se upravo onako kao kad me onaj carski doktor prema nürnbergskom zakonu molio da mu na bijelom papiru donesem malo sjemena, upravo je tako bilo kada mi je Líza rekla da se pripremim jer je ove večeri u situaciji kada bi mogla začeti novoga čovjeka, tog budućeg utemeljitelja Nove Europe, budući da si je već tjedan dana puštala Wagnerove ploče, Lohengrina i Siegfrieda, i već je izabrala – ako bude muško, zvat će se Siegfrid

Ditie, cijeloga je tjedna išla gledati one scene na reljefima pod svodovima i na nizovima spomenika, stajala bi u predvečerja dok su se u modro nebo uzdizali njemački kraljevi i carevi, germanski junaci i polubogovi... (Hrabal, 2002: 111 – 112)

S odmicanjem fabularne radnje, može se pratiti pikolov unutarnji razvoj. Njegova će se naizgledna bezbrižnost u vrijeme rata reducirati pod utjecajem ratnih zbivanja, ali ga neće napustiti materijalističke težnje. Od krvavog novca koji je pripadao Židovima konačno će izgraditi egzotični hotel na kojemu će mu pozavidjeti svi hotelijeri. Shvativši da od nacista više ne može imati koristi, distancirat će se i nastojati se približiti komunistima koji su došli na vlast. Međutim, nacionalizacijom mu je oduzeto vlasništvo vrijedno nekoliko milijuna. U trenucima kad je ostao bez ičega i kad je hranio golubove, doživjet će katarzu (11).

(11)

...ja sam za njih bio životodajni Bog, zagledao sam se unatrag u svoj život i tada sam vidio sebe prekrivenog poklisarima Božjim, golubovima i golubicama, kao da sam kakvim svecem, kao da sam nebeski izabranik, i dok su mi se svi smijali, čuo sam smijeh, viku i raznorazne primjedbe, ja sam bio dirnut golubljin poslanstvom i sada sam vjerovao u to da je nevjerojatno opet postalo stvarnost i da, kada bih imao deset milijuna i tri hotela, da je ipak ovo umiljavanje i ljubljenje kljunovima golubova i golubica, da mi je to poslano pravo s neba kojemu sam se valjda svidio, kao što sam to vidio na oltarnim slikama i scenama koje su ukrašavale križni put kojim smo išli u svoje ćelije. Samo što ja nisam ništa vidio ni čuo, samo sam htio biti ono što nikada neću moći biti, milijunaš, pa i kada sam imao dva milijuna i kada sam postao višestruki milijunaš, kada sam po prvi put vidio da su mi ti golubovi prijatelji, da su prispodoba misije koja me još čeka, da se upravo sada dogodilo ono što se dogodilo Saulu kada je pao s konja te mu se objavio Bog... (Hrabal, 2002: 149)

Na ovome je mjestu zanimljivo izdvojiti autobiografski element jer je i Hrabal volio golubove, a postoji i pretpostavka da je umro dok ih je hranio, tako što je pao kroz prozor.

Dok spomenuta dva romana karakterizira visoka prisutnost humorističnog, ironičnog, sarkastičnog i grotesknog u gradnji likova, suodnosa među likovima i njihovih svjetonazora, Kunderin se roman ostvaruje kroz crni humor i temelji se na bezazlenoj šali glavnog lika. Na početku se upoznajemo s Ludvikom, perspektivnim studentom i mladim članom Partije koji uživa ugled u svojoj zajednici. Kako bi nasmejao svoju kolegicu iz studentskih dana, na poledini je razglednice napisao šalu na račun optimizma: *Optimizam je opijum za narod! Zdrav duh zaudara na glupost. Živio Trocki!* (Kundera, 2000: 41) Međutim, za razliku od preostalih dvaju romana, u ovome bezazlena šala nije tako i završila. Iz autorova je stila pisanja jasan i njegov stav o socijalističkom režimu (12).

(12)

Mogao sam pred raznim komisijama navoditi desetine razloga zašto sam postao komunist, ali ono što me je u pokretu osobito očaravalo, čak opijalo, bio je „volan povijesti“ u čijoj sam se blizini bio našao. Tada smo, naime, istinski odlučivali o sudbinama ljudi i stvari i to posebno na visokim školama. (...) Opijenost u kojoj smo živjeli obično se naziva opijenost vlašću, ali mogao bih izabrati i manje oštre riječi: bili smo opijeni poviješću; bili smo opijeni time što smo joj uzjahali na leđa i osjećali je pod sobom. Sve se to, zaista, u najvećem

broju slučajeva razvilo u odvratnu težnju za vlašću, ali u svemu tome bilo je i sasvim idealističkih iluzija da s nama počinje ona epoha čovječanstva u kojoj čovjek neće ostati „izvan“ povijesti, ni „pod petom“ povijesti, nego će njome upravljati i stvarati je. (Kundera, 2000: 87)

S obzirom da je riječ o poslijeratnom razdoblju kada se nastojao izgraditi pozitivan odnos i općenarodno oduševljenje staljinističkim režimom, proglašen je izdajnikom Partije, izbačen s fakulteta i poslan na dugogodišnju radnu akciju u rudnik. Izrevoltiran takvom reakcijom dojučerašnjih najboljih prijatelja, okreće se unutarnjem sivilu, mržnji i žeđa za osvetom koja postaje osnovnim pokretačem svih njegovih djelovanja. To je primijetio i njegov prijatelj Kostka (13).

(13)

Isključili su vas iz Partije, istjerali iz škole, u vojsci uvrstili među politički opasne i još poslali na daljnje dvije ili tri godine u rudnik. A vi? Postali ste ogorčeni do dna duše, uvjereni u beskrajnu nepravdu koja vam je učinjena. Taj osjećaj da vam je nanesena nepravda upravlja do danas svim vašim postupcima u životu. (...) Čovjek odan svojoj vjeri pokoran je i treba pokorno primiti i nezasluženu kaznu. Poniženi će biti uzdignuti. Pokajnici će dobiti oprost. Oni kojima se nanosi nepravda, dobivaju priliku da provjere svoju odanost. Ako ste zamrzili svoju stranku samo zato što vam je navalila na leđa pretežak teret, to znači da je vaša vjera preslaba i da ispit kojem ste bili podvrgnuti niste položili. (Kundera, 2002: 285)

Čak i nekoliko godina nakon što ipak uspije završiti fakultet i nađe posao, Ludvíka neće napustiti želja za osvetom Zemánek, kojega smatra glavnim krivcem zbog svih nedaća koje je doživio. U želji da ga povrijedi, imat će odnose s njegovom suprugom, no tada će saznati da se onedavno razvode. Vrhunac apsurdnosti njegove osvete ne samo jednom čovjeku nego i sistemu vidljiv je na samom kraju romana, pri susretu sa Zemánekom nakon toliko godina. Nekada gorljivi komunist sada je napustio mladenačka uvjerenja i prilagodio se postmodernističkom društvu, pokazavši da svako vrijeme zahtijeva drugačiji pristup. Ludvík na tragikomičan i groteskan način shvaća suludost mržnje i osvete koja mu je obilježila život, pretvorivši ga u najveću šalu.

Navedeni su citati samo dio bogatog korpusa kojim se mogla predočiti razina humorističkih oblika u djelima čeških prozaika, ali su izvrsni pokazatelji prisutnosti svih oblika humora (pa čak i crnog) kojima se pisci bore protiv različitih ideologija, čime se dokazala afirmativna hipoteza na početku rada. U daljnjem će poglavlju uslijediti rasprava o značajkama proizašlima iz analize triju romana.

Rasprava

U uvodnom se dijelu rada evidentiralo da su češki romani rijetko bili predmetom istraživanja u hrvatskoj znanstvenoj bibliografiji i da su djelomično spomenuti u trima doktorskim disertacijama te u svega nekoliko radova. S obzirom da romani nisu spomenuti u kontekstu humora kao borbe protiv ideologija, ovo je prvi rad koji ih komparira na taj način, vodeći se interdisciplinarnim pristupom.

Postavljena je hipoteza dokazana primjenom reprezentativnih citata koji pokazuju zastupljenost humora, ironije, sarkazma i groteske, ismijavajući apsurdnost rata. U gradnji svojih likova, sva tri autora biraju obične, male i nesavršene ljude iz naroda jer se na taj način

recipijent može lakše identificirati s njihovim sudbinama. Činjenica je da autori zapravo vrlo subjektivno i posredno, putem svojih likova, progovaraju o političkim režimima. Bez obzira je li riječ o austrijskom imperijalizmu, nacizmu ili socijalizmu, čovjek je u ratu samo broj, zamjenjiva jedinka koju se ne promatra kao individualno biće, već kao dio mase. Cenzura je jedan od načina kontrola te mase, stoga nije neobično što su romani objavljeni nešto kasnije. Međutim, problematiziraju i svoje vrijeme.

Iako je čovjek prikazan kao obična lutka u raljama politike, na ironičan se način dokazuje da uvijek postoje oni koji će i u takvim prilikama uspjeti zadovoljiti svoje egzistencijalne potrebe (Švejk i djelomično Jan Dítě), ali i oni kojima će se zbog obične šale ostatak života pretvoriti u ogorčenost i mržnju (Ludvík). Sva su tri romana krik običnih ljudi, ne samo likova nego i njihovih autora protiv ideologija. Prepoznata i snažna antiideološka poruka samo je mali doprinos istraživanju pobune običnog čovjeka protiv (po)ratnog stanja i može potaknuti buduća istraživanja.

Zaključak

Svjetski su ratovi ostali trajno upisani u kolektivnu svijest ljudi kao traumatično iskustvo. Kako bi se donekle suočili s okovima prošlosti, ali i svoje sadašnjosti, tri su češka književnika (Hašek, Hrabal i Kundera) napisali romane u kojima se protiv ideologija bore – humorom.

Bez obzira je li riječ o običnom ili crnom humoru, ironiji, sarkazmu ili groteski, svojim su marginaliziranim (anti)junacima uspjeli dokazati da su sve ideologije jednake, bez obzira na kojim uvjerenjima počivaju. Iako je Švejk pokazao dosjetljivost i genijalnost u nehumanim ratnim uvjetima, vješto izbjegavajući opasne situacije, imperijalizam je pokazao neosjetljivost za običnog čovjeka, ukoliko nije *jedan od njih*. Jan Dítě vjerojatno nije slučajno nazvan Dítě (češ. dijete) jer je djetinje i naivno prolazio kroz strahote ratnih stradanja. Jednako kao i Švejk, grotesknim je radnjama uspješno odolijevao tragičnoj sudbini većine svojih sunarodnjaka. Međutim, Kunderin je lik Ludvík svoju šalu ipak platio mržnjom koja će mu kasnije ispuniti život.

Uspoređujući ova tri lika, može se uočiti da Švejk i Jan Dítě nisu bili ideološki obojeni, za razliku od Ludvíka. Možda im je upravo njihova distanciranost pomogla u uspješnom odolijevanju i prilagođavanju situacijama koje bi za druge bile pogubne. No Ludvík je vjerovao u režim na čijim je temeljima odrastao, a koji ga je odbacio zbog jedne bezazlene šale. Za razliku od prethodnih dvaju romana u kojima se likovi ironično ponašaju prema životnim prilikama, u ovom se slučaju život ponio ironično prema Ludvíku. Kundera se nasmijao apsurdno *bivanja dijelom ideologije* koja odbacuje i kažnjava *svoje* ljude zbog sitnice.

Svojom snažnom antiideološkom porukom i humorom ova su djela jednako svježija čak i nakon (više od) pola stoljeća, a odmakom od vremena krvavih totalitarizama, daju objektivniji prikaz besmislenosti stradanja.

Reference

Izvori:

- Hašek, J. (1996): Doživljaji dobrog vojnika Švejka za svjetskog rata (I, II, III, IV), Konzor, Zagreb
- Hrabal, B. (2002): Dvorio sam engleskoga kralja, Hena com, Zagreb
- Kundera, M. (2000): Šala, Meandar, Zagreb

Literatura:

- Anić, V. – Goldstein, I. (2004): Rječnik stranih riječi, Novi liber, Zagreb
- Johnson, P. (2007): Moderna vremena, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb
- Johnston, W. (1993): Austrijski duh, Globus, Zagreb
- Peleš, G. (1999): Tumačenje romana, ArTresor, Zagreb
- Skupina autora (2014): Povijest Češke: od seobe Slavena do suvremenog doba, Sandorf, Zagreb
- Solar, M. (1981): Teorija književnosti, Školska knjiga, Zagreb